

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯН ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Зубченко Сергій Олександрович,

кандидат політичних наук

ORCID: 0000-0001-6909-7881

У статті аналізуються деякі актуальні питання, пов'язані з правовою культурою в Україні та її впливом на соціально-політичні процеси. Констатовано наявність значного розриву між нормами чинного законодавства та дійсною практикою їх реалізації в суспільних відносинах усіх рівнів, що є одним із маркерів недостатнього рівня правової культури суспільства (як зовнішньої, так і внутрішньої). Визначено, що такий стан речей справляє відчутний негативний вплив як на ситуацію в гуманітарному просторі, динаміку реформ в Україні, місце нашої держави в різноманітних світових рейтингах, так і на загальнобезпекову ситуацію, що є особливо небезпечним у контексті гібридної війни з боку Росії, що триває. Коротко розглянуто деякі організаційно-правові й інституційні кроки, здійснені в контексті судово-правоохоронної та антикорупційної реформ у період 2015–2019 рр.

Аргументовано думку про те, що передбачуваність юридичних процедур і взаємодій (як судових, так і позасудових), існування внаслідок високої правової культури чітких меж належного та дозволеного для всіх учасників суспільних відносин є каталізаторами позитивних процесів у суспільстві. Зокрема, завдяки цьому суб'єкти правовідносин можуть бути впевненими у захищеності своїх прав і свобод, а отже, відповідним чином вибудувувати лінію своєї поведінки, маючи далекосяжний «горизонт планування» на всіх рівнях взаємодії (від міжособистісного до міжнародного), не зациклюючись виключно на безпекових потребах, без реалізації яких неможливо перейти до забезпечення потреб вищого рівня.

Наголошено на необхідності подальших комплексних державних заходів щодо формування правової культури громадян. Запропоновано низку перспективних кроків щодо підвищення рівня загальної та професійної правової культури, серед яких: усунення критичних недоліків і лакун у законодавстві; ліквідація розриву між чинними юридичними нормами та практикою їх реалізації; розроблення Стратегії зміцнення правової культури; підвищення якості юридичної освіти, осучаснення її форм і змісту; продовження санкційно-обмежувальної політики щодо РФ та її проксі-суб'єктів; реалізація проактивних заходів у суміжних гуманітарних секторах тощо.

Ключові слова: право, правова культура, права людини, гуманітарна політика, суспільна консолідація, національна безпека, гібридна війна.

Zubchenko Serhii

**FORMATION OF CITIZENS LEGAL CULTURE AS A FACTOR
OF CONSOLIDATION OF THE UKRAINIAN SOCIETY**

The article provides analysis of some topical issues related to the legal culture in Ukraine and its impact on socio-political processes. A significant gap between the norms of the current legisla-

tion and the actual practice of their implementation in public relations at all levels, which is one of the markers of an insufficient level of legal culture of society (both external and internal), is ascertained. It is determined that such a state of affairs has a significant negative impact on the situation in the humanitarian sphere, on the dynamics of reforms in Ukraine, on our country's place in various world rankings, and on the general security situation, which is especially dangerous due to the ongoing hybrid war by Russia. Some organizational, legal and institutional steps taken in the context of judicial, law enforcement and anti-corruption reforms during 2015–2019 are briefly reviewed.

It is argued that the predictability of legal procedures and interactions (both judicial and extrajudicial), the existence of clear boundaries of the proper and permissible for all participants of public relations, which are the results of a high legal culture, are catalysts for positive processes in society. In particular, legal entities can be assured of the protection of their rights and freedoms, and consequently build a line of behavior by having a more far-reaching “planning horizon” at all levels of interaction (from interpersonal to international), not focusing solely on security needs (without providing of which it is impossible to move to a higher level needs).

The need for further comprehensive state measures for the formation of a legal culture of citizens is emphasized. A number of promising steps to increase the level of general and professional legal culture have been proposed, including: elimination of critical shortcomings and flaws in the legislation; closing the gap between applicable legal norms and the practice of their implementation; development of Strategy for strengthening the legal culture; improving the quality of legal education, updating its forms and content; continuation of the sanctions and restrictive measures on the Russian Federation and its proxies; implementation of proactive policy in related humanitarian sectors, etc.

Keywords: law, legal culture, human rights, humanitarian policy, social consolidation, national security, hybrid war.

Постановка проблеми. Конституція України 1996 р. визначила Україну як демократичну, соціальну, правову державу, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1, ст. 1, 3]. Проте й через понад 23 роки після ухвалення Основного Закону очевидним є те, що між конституційними нормами і дійсною практикою їх реалізації зберігається значний розрив. Формально інституалізація основних атрибутів правової держави та імплементація переважної частини положень Конституції України до законів і підзаконних нормативно-правових актів, відомчих і регуляторних документів відбулися, але все це, слід визнати, не привело до реального втілення означених політико-правових цінностей у державно-суспільних відносинах (навіть попри те, що норми Конституції є нормами прямої дії [1, ст. 8]). Частково такий стан речей можна пояснити тим, що впродовж 2010–2014 рр. здійснювалося цілеспрямоване нищення національної правової системи України з демонстративним ігноруванням владою вимог законодавства й ухваленням антиконституційних актів законо-

давства для фактичної десоверенізації Української держави та повернення її до сфери монопольного впливу Росії. Проте після Революції Гідності 2014 р. курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію було не просто поновлено (підписання та ратифікація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, внесення змін до ст. 8 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» щодо поглиблення співпраці із НАТО з метою набуття членства у цій організації), а й закріплено на найвищому конституційному рівні (прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)»). Безперечно, зазначене наклало на державу додаткові високі зобов'язання щодо забезпечення верховенства права та безумовного дотримання прав людини. Незважаючи на це, чимало з негативних проявів і тенденцій у правовій сфері не подолані й досі.

У підсумку маємо парадоксальну ситуацію: за наявності в Україні великої (як в абсолютному, так і у відносному вимірі) кількості осіб, що вже мають юридичну освіту або здобувають її,

рівень правової культури та правосвідомості населення залишається незадовільним, що має своє негативне відображення як на побутовому, так і на найвищому державному рівні (зокрема, сприяючи соціальній анемії, деконсолідації й атомізації українського суспільства, створюючи серйозні перешкоди для реалізації національних політичних і безпекових стратегій). Взяти хоча б такий промовистий факт: за останніми соціологічними опитуваннями, 25 % респондентів вважають, що хабар — «це вже норма нашого життя»¹.

Зазначена проблема набуває особливої гостроти в контексті зовнішньої агресії та перманентної підривної роботи РФ щодо дестабілізації внутрішньої ситуації в Україні.

Аналіз попередніх наукових досліджень і публікацій. Загальна та спеціально-правова проблематика формування політичної й правової культури в Україні та світі була предметом науково-аналітичних розвідок таких авторів, як — от А. Ахметов, В. Бабкін, О. Бабкіна, Ю. Битяк, В. Демичева, Р. Котрелл, М. Куркчіан, Д. Нелкен, Н. Оніщенко, С. Сілбі, О. Скакун, Б. Таманаха, Ю. Тодика, М. Уоррінгтон, Л. Фрідман, М. ван Хокке, І. Яковюк та ін. Окремі теоретичні та практичні аспекти у цій сфері також розглядали українські та зарубіжні фахівці, серед яких О. Данильян, О. Дзьобань, С. Дрьомов, І. Зеленко, Ю. Калиновський, М. Козюбра, І. Коліушко, А. Колодій, В. Копейчиков, Г. Попадинець, С. Хантінгтон, С. Шелухин, В. Шишкін та ін. Проте питання впливу правової культури на рівень суспільної консолідації та солідаризації громадян (а так само — її значення для реалізації середньо- та довгострокових цілей державної гуманітарно-безпекової політики) досі залишаються недостатньо вивченими. Водночас зростаюча складність та взаємопов'язаність суспільних процесів у сучасному світі, а також актуалізація новітніх загроз у контексті російської агресії проти України, що триває, з усією очевидністю переводять ці питання з категорії теоретичних питань юридичної науки або вузькоспеціалізованих правових досліджень до категорії цілком практичних проблем державного будівництва. На такий висновок наштовхує й аналіз деяких державно-правових документів (зокрема, Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних

правових інститутів на 2015–2020 роки, Стратегії інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року, річних національних програм під егідою Комісії Україна — НАТО тощо).

Мета статті — аналіз впливу правової культури на суспільну консолідацію в Україні, а також формулювання на основі здійсненого аналізу пропозицій та рекомендацій щодо конкретних заходів із зміцнення правової культури громадян для ефективного досягнення цілей європейської та євроатлантичної інтеграції в умовах гібридної агресії, що триває з боку РФ.

Виклад основного матеріалу. У найбільш загальному сенсі під правовою культурою зазвичай розуміють сукупність знань, уявлень, переконань і поведінкових моделей, що характеризують ставлення до права та втілюються у відповідних правових практиках (особистих, групових чи суспільних). На думку сучасних українських теоретиків права, правова культура є різновидом загальної культури і включає в себе принаймні три взаємопов'язані елементи: 1) рівень правосвідомості й правової активності громадян; 2) стан юридичної практики (до якої відносять рівень правотворчої діяльності й стан законодавства; рівень судової, правоохоронної діяльності й стан правозастосовної практики); 3) режим законності й правопорядку [2, с. 474–476].

Попри труднощі з кількісним вимірюванням деяких із зазначених елементів, абсолютно всі вони мають цілком конкретний якісний вияв на всіх рівнях державного та суспільного життя, який можна побачити скрізь: від вулиць до найвищих владних кабінетів. З точки зору правової культури, запарковані з порушенням правил дорожнього руху автомобілі, реклама наркотичних засобів на парканах та стінах будинків в українських населених пунктах, анемічна реакція правоохоронних органів навіть на явні, насильницькі кримінальні злочини (справи про напади на громадських активістів С. Стерненка, К. Гандзюк, О. Михайлика, Д. Булаха та ін.), неузгоджені між собою нормативно-правові акти різних державних органів, неприховане порушення народними депутатами вимог ст. 37 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» щодо особистого голосування (т. зв. «кнопкодавство»), призначення на посади суддів осіб, стосовно яких є негативні висновки Громадської ради доброчесності, абсурдні рішення деяких судових органів (включно з окремими рішеннями органу

¹ Чверть українців вважають хабар нормою життя. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2773223-cvert-ukrainciv-vvazaut-habar-normou-zitta.html> (дата звернення: 04.09.2019).

конституційної юрисдикції) – усе це є проявами одного й того самого явища: *правового нігілізму*.

Незважаючи на різну суспільну небезпечність зазначених проявів, їх об'єднує те, що вони попри систематичність повторення практично не зустрічають протидії з боку компетентних державних органів України. Зазначене підтверджується й аналізом змісту петицій до органів влади, значна частина з яких стосується саме фактів невиконання або неналежного виконання цими органами та посадовими особами норм чинного законодавства. Таке неконтрольоване відтворення патернів протиправної поведінки означає, що ці правопорушення надалі будуть повторюватися знову і знову, адже ігнорується один із ключових принципів юридичної відповідальності – принцип її невідворотності.

Деструктивний вплив низької правової культури на всі сфери державного та суспільного життя важко переоцінити. Ледь не найбільш промовистими маркерами цього є низькі позиції нашої держави у світових рейтингах. Так, за підсумками 2018 р. Україна посідала 71-ше місце за Індексом легкості ведення бізнесу Світового банку ², 83-тє – у Глобальному рейтингу конкурентоспроможності ВЕФ ³, 88-ме – за Індексом людського розвитку ПРООН ⁴, 110-тє – за Індексом захисту прав власності (Property Rights Alliance) ⁵, 111-тє – за Індексом процвітання (Legatum Institute) ⁶, 118-тє – за Індексом свободи людини (Cato Institute, Fraser Institute та Friedrich Naumann Foundation for Freedom) ⁷, 120-тє – за Індексом сприйняття корупції (Transparency International) ⁸ та 147-ме місце – за Індексом економічної свободи (Heritage

Foundation) ⁹. Звісно, можна апелювати до того, що більшість рейтингів не позбавлені певних методологічних суб'єктивізмів. Але, знаючи те, що при обчисленні значної частини з них ураховуються правові показники (як-от: верховенство права, якість правової системи, захищеність прав власності, дотримання прав людини тощо), невисокі рейтинги України все ж видаються радше закономірними. Так само закономірними видаються і невисокі обсяги прямих іноземних інвестицій (за 2018 р. – лише 2,36 млрд дол. США) ¹⁰.

З позитивних моментів варто назвати такі: у більшості міжнародних рейтингів Україна демонструє зростання, що є вельми показовим, ураховуючи величезний негативний відбиток, який наклали протиправна анексія Криму, окупація ОРДЛО та збройна агресія РФ, що триває на Донбасі. Та попри наявність певного прогресу і позитивних зрушень загальна динаміка соціально-економічних і суспільно-політичних трансформацій в Україні не відповідає ані заявленим прагненням влади, ані потребам розвитку держави, ані суспільним очікуванням. Формування високої правової культури громадян могло би надати цим процесам нового імпульсу.

Необхідно відзначити, що в період 2015–2019 рр. у цьому напрямку були здійснені певні організаційно-правові й інституційні кроки. Зокрема, розпочато судово-правоохоронну реформу та створено цілу низку антикорупційних органів (НАБУ, НАЗК, САП, Вищий антикорупційний суд). Проте наразі зростання кількості спеціалізованих правоохоронних інституцій не призвело до якихось відчутних змін у правовій ситуації, позаяк у своїй практичній діяльності вони здебільшого керувалися не так цінностями (принципами і нормами) права, як міркуваннями політичної кон'юнктури. Це також було чинником деморалізації та деконсолідації українського суспільства. Як справедливо зазначає голова Human Rights Foundation Г. Каспаров, «без цінностей інституції перетворюються на інструмент корупції та переслідування».

Те ж саме стосується і діяльності інших правоохоронних органів (Національної поліції України,

² Doing Business in Ukraine – World Bank Group. *Doing Business*. URL: <http://www.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/ukraine#> (дата звернення: 02.09.2019).

³ The Global Competitiveness Report 2018. *World Economic Forum*. URL: <http://www3.weforum.org/docs/GCR2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2018.pdf> (дата звернення: 02.09.2019).

⁴ Індекс людського розвитку: Україна посіла 88 позицію серед 189 країн. *UNDP Україна*. URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2018/human-development-indices--where-does-ukraine-rank--.html> (дата звернення: 02.09.2019).

⁵ International Property Rights Index 2018. *IPRI*. URL: <https://www.internationalpropertyrightsindex.org/country/ukraine> (дата звернення: 02.09.2019).

⁶ Ukraine ranks 111-th on the Legatum Prosperity Index. *Legatum Prosperity Index 2018*. URL: <https://www.prosperity.com/globe/ukraine> (дата звернення: 02.09.2019).

⁷ Human Freedom Index 2018. *Cato Institute*. URL: <https://object.cato.org/sites/cato.org/files/human-freedom-index-files/human-freedom-index-2018-revised.pdf> (дата звернення: 02.09.2019).

⁸ Індекс сприйняття корупції-2018. *Transparency International Ukraine*. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryinyattyakoruptsiyi-2018/> (дата звернення: 02.09.2019).

⁹ Ukraine Economy: Population, GDP, Inflation, Business, Trade, FDI, Corruption. *The Heritage Foundation*. URL: <https://www.heritage.org/index/pdf/2019/countries/ukraine.pdf> (дата звернення: 02.09.2019).

¹⁰ Дані Департаменту статистики та звітності Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=29318281> (дата звернення: 02.09.2019).

Генеральної прокуратури України тощо) та судів усіх рівнів. Відповідним є і ставлення до цих інституцій з боку громадян України. Так, за даними другого Всеукраїнського опитування населення України щодо довіри до судової влади, судової реформи та сприйняття корупції, здійсненого в рамках програми USAID «Нове правосуддя» у жовтні 2018 р., судовій владі/судам зовсім не довіряють або скоріше не довіряють 59 % опитаних, органам прокуратури – 53 %, поліції – майже половина (47 %), тоді як повністю довіряють або скоріше довіряють лише 16, 19 та 23 % відповідно. Фактично з усіх державних інституцій позитивний баланс суспільної довіри (+21 %) мають лише Збройні Сили України [3]. Суспільні претензії до діяльності державних органів і посадових осіб яскраво виявились у 2019 р., зокрема в голосуванні громадян за позасистемних кандидатів на чергових президентських та позачергових парламентських виборах.

Зазначене дає підстави фахівцям вести мову про наявність значної «негативної консолідації» в Україні, коли громадян об'єднує негативне ставлення до державних органів, несприйняття деяких напрямів державної політики або окремих політиків. Зростання рівня такої консолідації в умовах скрутного економічного становища значної частини населення та поширення популізму становить істотну загрозу національній безпеці, оскільки підриває легітимність влади [4]. Натомість реалізація національних інтересів України, забезпечення національної безпеки держави вимагають суспільної консолідації зовсім іншого типу – позитивної.

Становище ускладнюється ще й систематичними зусиллями РФ щодо дестабілізації внутрішньої ситуації в Україні. У цьому контексті слід відзначити той прикрий факт, що в чинному законодавстві досі (після п'яти років гібридної війни!) відсутнє визначення поняття «підривна діяльність», що є важливою складовою диспозиції ст. 111 «Державна зрада» Кримінального кодексу України (КК України). У сучасних юридичній літературі та фахових публікаціях правознавці ототожнюють це поняття із спричиненням шкоди різноманітного характеру інтересам держави, її національній безпеці [5, с. 97], вказуючи, що «підривною можна визнати діяльність іноземних держав чи іноземних організацій або їх представників, яка спрямована на ослаблення України (її влади та обороноздатності) і створення загроз національній безпеці» [6, с. 283].

Деякі автори конкретизують, що «підривною слід визнавати будь-яку діяльність, пов'язану: зі спробою зміни системи вищих органів державної влади нелегітимним шляхом (це можуть бути дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, посягання на життя державного діяча тощо); з втручанням у зовнішню політику України (наприклад, несанкціоноване відповідними органами державної влади України розірвання дипломатичних чи консульських відносин з іншою державою, зрив важливих міждержавних переговорів або глобальних міждержавних форумів); із втручанням у внутрішню політику (скажімо, організація міжконфесійних, міжетнічних та інших конфліктів, розпалювання сепаратистських настроїв серед населення окремих регіонів, фінансування, оснащення чи інше забезпечення незаконних збройних формувань на території України, організація інформаційної експансії з боку інших держав); зі спробою зміни території України (шляхом, наприклад, організації не передбачених Конституцією України референдумів з територіальних питань); зі спробою знизити обороноздатність України (організація і вчинення диверсій у формі дій, спрямованих на зруйнування об'єктів, які мають важливе оборонне значення, прийняття рішень про згортання наукових досліджень у галузі військової науки і техніки, свідоме гальмування приведення мобілізаційних планів у відповідність до сучасних умов, винахід спеціальних вірусів чи внесення їх у комп'ютерні системи з метою утруднення їхньої роботи або знищення накопиченої на магнітних носіях важливої для виконання завдань оборони інформації тощо); зі створенням умов для діяльності на території України іноземних розвідок (вербування агентури серед жителів України, підбір кандидатів для вербування та завчасний підкуп службових осіб, зокрема тих, що допущені до інформації «особливої важливості», підготовка явочних квартир, надання допомоги у придбанні документів прикриття для іноземних розвідників, влаштування їх на посади, пов'язані з можливістю доступу до конфіденційної інформації); з ужиттям заходів щодо посилення економічної залежності України від інших держав (ініціювання розірвання торговельних зв'язків України з іншими державами, підписання від імені України явно економічно не вигідних для неї зовнішньоекономічних контрактів, вчинення диверсій у формі дій, спрямованих на зруйнування об'єктів, які мають важливе народногосподарське значення) тощо» [7]. Втім навести вичерпний перелік дій, які можуть підпадати

під категорію «підривна діяльність», зазедве є можливим. Відтак необхідно дати чітке юридичне визначення такої діяльності, зафіксувавши його безпосередньо у ст. 111 КК України. При цьому доречно взяти до уваги відповідний досвід ЄС та США (з огляду на інтенції України щодо європейської та євроатлантичної інтеграції).

Вплив правової культури на консолідованість демократичного суспільства. Питання впливу елементів правової культури на соціально-політичні практики та консолідованість демократичного суспільства розглядалося ще правниками XIX–XX ст. Так, іще на початку XX ст. відомий український юрист і державний діяч УНР, професор Українського вільного університету в Празі С. Шелухин писав, що «законність єднає, а беззаконня роз'єднує громадянство» [8, с. 17], підкреслюючи також значення консолідації Українського народу в єдину національну силу для успішної побудови незалежної Української держави. І хоча зазначене писалося насамперед у контексті агресії тодішньої більшовицької Росії проти УНР, воно так само є актуальним і для нинішньої російсько-української війни. Адже в умовах зовнішньої агресії саме рівень консолідації та солідаризації громадян детермінує соціально-психологічну готовність суспільства чинити спротив, значною мірою визначаючи «ціну перемоги» (обсяг ресурсів, сил та засобів, необхідних для її досягнення) для агресора.

Прикметно, що С. Шелухин у своїх працях вказував на деякі не вельми коректні, з юридичної точки зору, рішення тодішньої української влади, яка подекуди нехтувала нормами і принципами права, фактично приносячи їх у жертву ефемерній політичній доцільності та підриваючи фундамент законності та правопорядку. Це також не може не викликати певних паралелей із сучасністю. Як пам'ятаємо, тодішня неконсолідованість української політичної еліти та низька правова організація суспільного життя були серед причин поразки визвольних змагань 1917–1921 рр.

У другій половині XX ст. американський правник Л. Фрідман підкреслював важливе значення «зовнішньої» правової культури (тобто культури не тільки «професіоналів від юриспруденції» («внутрішньої»), а ширших соціальних груп) та зростання суспільного запиту на засоби юридичного захисту для подальших правових та соціальних змін [9, с. 9]. Утім і «внутрішня» правова культура вочевидь відіграє істотну роль.

Як зазначає інший сучасний американський юрист Б. Таманага, «потужна і всепроникна спільна правова культура <...> сприяє, щоб результат справи не визначався особою того, кому випало її судити» [10, с. 153].

Саме вказана «передбачуваність» юридичних процедур і взаємодій (і судових, і позасудових), яка є наслідком високої правової культури, виступає каталізатором позитивних суспільних процесів. Завдяки існуванню чітких меж належного та дозволеного, «правил гри» для всіх учасників суспільних відносин, що забезпечуються наявністю відповідних юридичних норм та ефективних інституцій, котрі гарантують їх виконання (у т. ч. за необхідності й засобами державного примусу), суб'єкти правовідносин можуть бути впевненими в тому, що їхні права та свободи є захищеними, і відповідним чином вибудовувати лінію своєї суспільної поведінки. Це дає можливість мати далекоюсяжний «горизонт планування» на всіх рівнях взаємодії (від міжособистісного до міжнародного), не зациклюючись виключно на безпекових потребах (а саме вони, відповідно до сучасних теорій мотивації, перебувають на наступній сходинці ієрархії після потреб фізіологічних; не забезпечивши їх, неможливо перейти до забезпечення потреб вищого рівня). Тобто, цитуючи Ф. фон Гаска, «уряд мусить виконувати правила, встановлені і проголошені заздалегідь, – правила, що дають змогу з певністю передбачати, як влада використовуватиме свої повноваження здійснення примусу за певних обставин, і планувати власні справи на підставі цього знання». Тоді ті, на кого поширюється дія закону, мають можливість «надійно передбачати, якими правовими нормами можуть регулюватися їхні дії і як ці норми будуть застосовуватися і тлумачитися. Передбачуваність є необхідною складовою завчасного знання, яке уможливорює свободу дії» [10, с. 77–78].

Саме такий формат взаємодії є ключем до формування в суспільстві солідарності та довіри. І саме тому правові принципи та цінності не є лише ефемерними ідеалістичними абстракціями.

Зазначене підтверджується і сучасною теорією ігор (зокрема, в роботах Р. Аксельрода¹¹). Так, математично моделюючи різні типи гри з нульовим вигрешем і різними поведінковими

¹¹ Див., наприклад: Axelrod, R. (2006). *The Evolution of Cooperation*. New York: Perseus Books Group. 241 p.; Axelrod Robert, Cohen Michael. (2008). *Harnessing Complexity*. New York: Basic Books. 208 p.

патернами гравців, можна дійти досить несподіваного (на перший погляд) висновку про те, що саме такий нематеріальний чинник, як довіра, багато чим детермінує кінцевий результат гри, корегуючи дії гравців і впливаючи на обрання ними тієї чи іншої тактики. Причому, якщо в короткостроковій перспективі перевагу в грі отримують гравці, які схильні до шахрайства та підлості, то в довгостроковій перспективі виграють ті, хто будує свою стратегію на довірі та грає чесно. «Довіра дозволяє стосункам розвиватися, проте вам необхідна впевненість в тому, що взаємодія повториться, перш ніж довіра зможе еволюціонувати далі... Манера гри визначається манерами гравців. Проблемаю сьогодення є не стільки те, що люди втрачають почуття довіри, як те, що наше середовище суперечить розвитку довіри. Це може прозвучати цинічно чи наївно – що ми є продуктами нашого середовища – проте теорія ігор нагадує нам, що ми є середовищем один для одного. В короткостроковій перспективі гра визначає поведінку гравців. Але в довгостроковій – гравці визначають поведінку гри. Отже, робіть те, що ви здатні робити, щоб створити умови для розвитку довіри» [11].

Шляхи підвищення рівня загальної та професійної правової культури. Слід визнати, що у попередні роки державна правова політика в Україні не відзначалася послідовністю, а здійснювані реформи в правоохоронній, судово-правовій і суміжних сферах мали безсистемний та половинчастий характер. Досі не унормованими залишаються навіть деякі фундаментальні юридичні питання (зокрема, система нормативно-правових актів України). Закономірним наслідком цього стала деградація загальної та професійної правової культури. І справа не в якихось одиничних проявах, хай би якими кричущими вони не були (наприклад, убивство нетверезими поліцейськими малолітньої дитини в м. Переяславі чи явне порушення присяги судді та прийняття завідомо неправосудного рішення суддею Лисичанського міського суду Луганської області В. Фастовцем), а в системних симптомах – анемічній реакції влади та компетентних органів на ці прояви, навіть коли вони носять явний і повторюваний характер (як-от рейдерські захоплення чи масове невиконання законних рішень судів).

Очевидно, що спорадичні показові акції (на кшталт щорічних «тижнів права» чи просвітницького проекту «Я маю право!») самі по собі, без існування загальнонаціональної стратегії зміцнення правової культури, не в змозі зміни-

ти загальну невтішну ситуацію з дотриманням законності та правопорядку. Так, їх проведення теж є важливим, проте воно не може підмінити собою повсякденну практичну роботу органів правопорядку та правосуддя із забезпечення дотримання принципів і норм Конституції України.

Одним із пріоритетів має стати підвищення якості національної юридичної освіти, осучаснення її форм і змісту. Корисним у цьому контексті є зарубіжний досвід використання креативних форм освіти (не лише при підготовці правників, а й у цілому в навчальному процесі). Так, у Національному університеті юридичних наук в Колкаті (Індія) студенти опановують правові принципи, даючи юридичну оцінку ситуаціям із казкових романів Дж. Роулінг про Гарі Поттера¹². У Японії для стимулювання інтересу учнів і студентів до глибшого опанування навчальних предметів із біології та медицини випустили комікс та анімаційний серіал «Клітини в роботі!» (яп. はたらく細胞; англ. Cells at Work!), де в розважальній формі докладно пояснюються принципи біохімічної взаємодії клітин людського організму, функціонування системи кровообігу та кровотворення, імунної системи тощо. У вільному доступі в мережі Інтернет також розміщені безкоштовні навчальні матеріали, що базуються на серіалі¹³.

Як справедливо зазначають теоретики права, «правова культура тісно пов'язана з загальною культурою народу, ґрунтується на її засадах, служить відображенням рівня її розвитку. Формування правової культури не є відокремленим процесом від розвитку інших видів культури – політичної, моральної, естетичної. Це комплексний процес, їх поєднує спільність завдання – створення морально-правового клімату в суспільстві, який би гарантував особі реальну свободу поведінки в поєднанні з відповідальністю перед суспільством, забезпечував її права, соціальну захищеність, повагу її гідності, тобто поставив би людину в центр економічних, соціальних, політичних, культурних процесів» [2]. Саме тому важливим є докладання зусиль для підвищення також і загального рівня культури суспільства.

¹² Indian law school offers course on Harry Potter universe. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/books/2018/oct/25/indian-law-school-offers-course-harry-potter-universe> (дата звернення: 02.09.2019).

¹³ Див.: 教育機関 医療施設等の関係者様向け「はたらく細胞」素材無償提供のご案内. *Cells at Work! Official Website*. URL: https://hataraku-saibou.com/special/content_download/ (дата звернення: 02.09.2019).

У цьому контексті слід відзначити додатковий негативний вплив, який накладає на суспільну свідомість відтворення різноманітних патернів протиправної поведінки у масовій культурі, позиціонування такої поведінки як «нормальної» або «прийнятної». Особливо це стосується російської культурної продукції, в якій часто спостерігається умисне масове використання дезінформації, ксенофобських, шовіністичних, антидемократичних і антиправових стереотипів, псевдоісторичної пропаганди (зокрема, під маскою «антифашизму»); глорифікація авторитаризму та тоталітаризму; насаджування історичного ревізйонізму, імперського реваншизму та культу сили тощо. Важливим об'єктом зазначеної інформаційно-психологічної агресії є українська молодь (у т. ч. на тимчасово окупованих територіях ОРДЛО та анексованого Криму), яку РФ та її проксі-суб'єкти послідовно намагаються маргіналізувати та криміналізувати (наприклад, через пропаганду різноманітних кримінальних субкультур, на кшталт «АУЕ», та втягування у злочинну діяльність незаконних збройних формувань). Саме тому доцільно продовжувати та розширювати політику організаційно-правових обмежень щодо такого низькопробного продукту та контенту за одночасної реалізації власних проактивних заходів (зокрема, створення якісного цікавого проукраїнського контенту в суміжних гуманітарних секторах, здійсненні відповідних гуманітарних програм – освітніх, наукових, культурних тощо).

Державі також необхідно розширювати використання безпекових можливостей самого суспільства, партнерства з активною громадськістю та приватним сектором у безпекових питаннях. Оптимальним є закріплення цих концептуальних підходів у національних документах стратегічного рівня (як це зроблено, приміром, у США)¹⁴.

Дуже важливим питанням у контексті подальшого розвитку правової культури, вироблення в суспільстві належного ставлення до приватної власності (що потребує вочевидь окремого наукового дослідження) є також питання унормування обігу цивільної зброї та боєприпасів. В умовах неспроможності національної правоохоронної системи виконувати свої функції щодо юридичного та фізичного захисту громадян України необхідно нарешті дати громадянам дієву можливість реалізовувати фундамен-

тальне конституційне право, закріплене в ст. 27 Основного Закону України. Це є важливим також і з міркувань критичного збільшення «ціни перемоги» для РФ у випадку відновлення повномасштабної воєнної агресії проти України.

Перспективи **подальших досліджень** вбачаються в розробці теоретичних і практичних питань функціонування перехідного (транзитивного) правосуддя (що, як стверджують фахівці, має значний потенціал для ефективного розслідування злочинів російсько-української війни та подолання наслідків діяльності корупційно-олігархічного режиму В. Януковича в Україні)¹⁵, а також комерційного правосуддя (найбільш свіжим прикладом є створений у 2018 р. Комерційний суд Казахстану)¹⁶ і кіберсудів (які, наприклад, з 2017 р. працюють у КНР і вже навіть використовують технології штучного інтелекту)¹⁷.

ВИСНОВКИ

1. Правова культура та правосвідомість громадян є важливим чинником у системі гуманітарної політики держави як з точки зору забезпечення конституційних прав людини, так і з позиції реалізації фундаментальних цілей внутрішньої та зовнішньої політики. Низька правова культура населення призводить до численних негативних проявів у суспільному та державному житті, значно гальмуючи проведення реформ і трансформаційних процесів, негативно впливаючи на міжнародне реноме нашої держави. І навпаки – високий рівень правосвідомості та правової культури сприяє суспільній консолідації та, як наслідок, ефективній реалізації цілей державного будівництва. Саме тому формування високої правової культури населення є нагальним завданням держави.

¹⁵ Див., наприклад: Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатовського. Київ: «РУМЕС», 2017. 592 с.; Правосуддя перехідного періоду в Україні: механізми та перспективи. *Українська Гельсінкська спілка з прав людини*. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pravosuddya-perehidnoho-periodu-v-ukrajini-mehanizmy-ta-perspektivy/> (дата звернення: 02.09.2019).

¹⁶ Див., наприклад: UK judges head new court in Kazakhstan. *The Times*. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/uk-judges-head-new-court-in-kazakhstan-0dkf6c87d> (дата звернення: 02.09.2019).

¹⁷ Див., наприклад: Cybercourts ease judicial workloads, provide better rulings. *China Daily*. URL: <http://www.chinadaily.com.cn/a/201904/08/WS5caa8ba7a3104842260b4c40.html>; Beijing Internet court launches AI judge. *Xinhua*. URL: http://www.xinhuanet.com/english/2019-06/27/c_138178826.htm (дата звернення: 02.09.2019).

¹⁴ Див., наприклад: First National Strategy for Homeland Security. *US Department of Homeland Security*. С. VIII. URL: <https://www.dhs.gov/sites/default/files/publications/nat-strat-hls-2002.pdf> (дата звернення: 02.09.2019).

Зазначене є тим більш актуальним в умовах гібридної війни з боку РФ, що триває. Втілення деокупаційних та реінтеграційних інтенцій вимагає консолідації суспільства навколо засадничих національних інтересів України. У цьому аспекті суспільна консолідація є стратегічним нематеріальним ресурсом національної безпеки, такою собі «гуманітарною зброєю». Адже саме вона в найскладніший період воєнного протистояння 2014–2015 рр. дала змогу Україні, несподівано для багатьох, дати гідну відсіч агресії РФ та зберегти державний суверенітет і незалежність.

2. Попри вжиті в 2015–2019 рр. нормотворчі, організаційно-правові та інституційні кроки поступ судово-правоохоронної та антикорупційної реформ наразі є недостатнім, як з точки зору забезпечення дійсних справедливості, законності та правопорядку, так і практичних потреб економіки та національної безпеки. Унаслідок несистемності та непослідовності здійснюваних трансформаційних зусиль, незадовільної роботи загальних та спеціалізованих судових і правоохоронних органів та відомств, а подекуди й демонстрування відвертого непрофесіоналізму та правового нігілізму представників органів влади і посадових осіб, рівень довіри громадян до державних інституцій залишається низьким, виступаючи джерелом генерування «негативної консолідації», що має вкрай деструктивний вплив як на загальну суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію, так і на правову культуру. Окремо слід зазначити, що наявні в Україні проблеми дають антиукраїнським силам додаткові підстави для критики європейського та євроатлантичного курсу нашої держави.

Нагальними вимогами є ліквідація розриву між юридичними нормами та їх практичною реалізацією; відхід від практики, коли уповноважені органи керуються не правовими нормами, цінностями та принципами, а міркуваннями політичної кон'юнктури. Вказане вимагає неухильного дотримання засадничого для сучасної правової культури принципу невідворотності покарання: публічні та посадові особи, які вчинили протиправне діяння (дію чи бездіяльність) або допустили поведінку, що підриває довіру суспільства до державної служби, мають неодмінно та оперативного притягатися до юридичної відповідальності.

Доцільною також є розробка та ухвалення загальнонаціональної Стратегії зміцнення правової культури (з подальшим прийняттям на її

виконання відповідної державної цільової програми).

3. Звичайно, рівень правової культури громадян не можна підняти миттєво, шляхом ухвалення якогось одного закону чи іншого державного документа. Проте державі в особі уповноважених органів та національній політичній еліті належить провідна роль у формуванні та зміцненні цієї культури.

Основний акцент державної правоохоронної та регуляторної діяльності з формування високої правової культури населення в Україні має бути зроблено на таких позиціях:

- 1) усунення критичних лакун у чинному законодавстві, забезпечення його внутрішньої несуперечливості, гармонізації з положеннями міжнародного права, відповідності сучасним реаліям і трендам, а також гуманітарно-безпековим імперативам в умовах російської агресії, що триває. Зокрема, необхідно нарешті на законодавчому рівні чітко визначити систему нормативно-правових актів; остаточно схвалити проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення гармонізації кримінального законодавства з положеннями міжнародного права (реєстр. № 9438); дати, з урахуванням досвіду ЄС та США, юридичне визначення поняття «підривна діяльність», зафіксувавши його безпосередньо в ст. 111 КК України; ухвалити Закон щодо цивільної зброї та боєприпасів;
- 2) забезпечення неухильного дотримання всіма суб'єктами правовідносин норм чинного законодавства, безумовної реалізації права на справедливий, проведений у розумні строки судовий розгляд справ громадян, а також повноти та вчасності виконання рішень судів, що набрали юридичної сили;
- 3) підвищення якості юридичної освіти, осучаснення її форм і змісту (зокрема, з використанням новітніх методик та освітніх технологій, адаптацією прогресивного зарубіжного досвіду).
4. Формування в Україні високої правової культури європейського типу вимагає продовження та розширення санкційно-обмежувальної політики щодо РФ та її проксі-суб'єктів у гуманітарно-культурній, інформаційній сферах, позаяк значна частина російського культурного продукту та відповідного контенту сповнена не

лише цілеспрямованої дезінформації, насаджування національної ворожнечі та дискримінації, антидемократичних і антиправових стереотипів, а й виправдань російської агресії проти України, пропаганди війни, глорифікації комуністичного режиму (є злочинами згідно зі ст. 436 та 436-1 КК України відповідно) тощо. Крім того, держава-агресор та її маріонеткові структури в окупованих ОРДЛО та анексованому Криму продовжують здійснювати інформаційно-психологічні спецоперації проти української молоді з метою її маргіналізації та криміналізації (наприклад, через пропаганду кримінальних субкультур, втягування у злочинну діяльність незаконних збройних формувань, окупаційних силових структур тощо).

Одночасно Українській державі слід докладати зусиль для реалізації власних проактивних заходів у суміжних гуманітарних секторах (зокрема, створення якісного цікавого проукраїнського контенту, запровадження відповідних гуманітарних програм – освітніх, наукових, культурних тощо). Необхідно також розширювати використання безпекового потенціалу са-

мого суспільства, налагоджуючи максимально партнерські взаємовідносини із активною громадськістю та приватним сектором у безпекових питаннях (ураховуючи зарубіжний досвід, оптимальним є закріплення цих концептуальних підходів у державних стратегічних документах, наприклад, у Стратегії національної безпеки).

Реалізація вказаних кроків дозволить зміцнити правову культуру населення та реалізувати її позитивний консолідаційний потенціал, наблизивши нашу державу до європейських правових цінностей і стандартів, а отже, до реалізації цілей, зафіксованих у національних стратегічних документах та міжнародних угодах України. Відсутність прогресу щодо встановлення в Україні режиму дійсної законності та справедливого правопорядку з високою ймовірністю призведе до радикалізації суспільних настроїв і створення сприятливого підґрунтя для протестних рухів різного характеру, що негативно позначиться на динаміці реформ та національного економічного поступу, а також на стані національної безпеки.

Список використаних джерел

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (зі змінами та доповненнями). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print1443605893543491> (дата звернення: 15.08.2019).
2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків : Консум, 2001. 656 с.
3. Результати другого Всеукраїнського опитування населення України щодо довіри до судової влади, судової реформи та сприйняття корупції / Програма USAID «Нове правосуддя». 2018. Жовтень. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/11/1_NJ_October_2018_SurveyPublic_Result_UKR.pdf (дата звернення: 15.08.2019).
4. Валевський О. Л. Функції культури у формуванні суспільної консолідації України : аналіт. записка / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ : НІСД, 2019. URL: <https://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2019-07/ANALIT%20VALEVSKY%20HUMANE%20DEVELOPMENT%201%202019%201.pdf> (дата звернення: 15.08.2019).
5. Загинець З. Надання допомоги в проведенні підривної діяльності проти України як спосіб вчинення державної зради. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3. С. 86–101. URL: <http://www.chasopysnapu.gr.gov.ua/chasopys/ua/pdf/11-2016/zaginej.pdf> (дата звернення: 15.08.2019).
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ : Юридична думка, 2010. 1288 с.
8. Шелухин С. Петлюрівці в світлі права. Львів ; Відень : Український прапор, 1922. 24 с.
9. Nelken, D. (2004). Using the Concept of Legal Culture. *Berkeley Law*. (27 p.). URL: https://www.law.berkeley.edu/files/Nelken_-_Using_the_Concept_of_Legal_Culture.pdf (дата звернення: 15.08.2019).
10. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / [пер. з англ. А. Іщенко]. Київ : ВД «КМА», 2007. 208 с.
11. The Evolution of Trust by Nicky Case. URL: <http://ncase.me/trust/> (дата звернення: 15.08.2019).

References

1. Konstytutsiia Ukrainy, pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku (zi zminamy ta dopovnenniamy) [Constitution of Ukraine, adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996 (as amended)]. (n. d.). *zakon5.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print1443605893543491> (viewed 15.08.2019) [in Ukrainian].
2. Skakun, O. F. (2001). *Teoriia derzhavy i prava [The Theory of Law and State]*. Kharkiv: Konsum (656 p.) [in Ukrainian].
3. Rezultaty drugoho Vseukrainskoho opytuvannia naseleння Ukrainy shchodo doviry do sudovoi vlady, sudovoi reformy ta spryiniattia koruptsii [Result of the Second National Public Survey Regarding Trust in the Judiciary, Judicial Reform and Perception of Corruption]. (2018). *newjustice.org.ua*. Retrieved from https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/11/1_NJ_October_2018_SurveyPublic_Result_UKR.pdf (viewed 15.08.2019) [in Ukrainian].
4. Valevskyi, O. L. (2019). Funktsii kultury u formuvanni suspilnoi konsolidatsii Ukrainy [The Functions of Culture in Forming Ukraine's Social Consolidation]. Kyiv: NISS. *www.niss.gov.ua*. Retrieved from <https://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2019-07/ANALIT%20VALEVSKY%20HUMANE%20DEVELOPMENT%201%202019%201.pdf> (viewed 15.08.2019) [in Ukrainian].
5. Zahynei, Z. (2016). Nadannia dopomohy v provedenni pidryvnoi diialnosti proty Ukrainy yak sposib vchynennia derzhavnoi zrada [Assistance in conducting subversive activities against Ukraine as a way of committing treason]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy – Scientific journal of the National Academy of Public Prosecutor's Office of Ukraine*, 3 (11), 86–101. *www.chasopysnapu.gp.gov.ua*. Retrieved from <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/11-2016/zaginej.pdf> (viewed 15.08.2019) [in Ukrainian].
6. Dzhuzha, O. M., Savchenko, A. V., & Chernei, V. V. (Eds.). (2018). *Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnogo kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary of the Criminal Code of Ukraine]*. Kyiv: Yurincom Inter (1104 p.) [in Ukrainian].
7. Melnyk, M. I., & Khavroniuk, M. I. (2010). *Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnogo kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary of the Criminal Code of Ukraine]*. Kyiv: Yurydychna Dumka [in Ukrainian].
8. Shelukhyn, S. (1922). *Petliurivtsi v svitli prava [Petliurians in the Respect of Law]*. Lviv ; Viden: Ukrainskyi prapor [in Ukrainian].
9. Nelken, D. (2004). Using the Concept of Legal Culture. *Berkeley Law*. *www.law.berkeley.edu*. Retrieved from https://www.law.berkeley.edu/files/Nelken_-_Using_the_Concept_of_Legal_Culture.pdf (viewed 15.08.2019) [in English].
10. Tamanaha, B. (2007). *Verkhovenstvo prava: istoriia, polityka, teoriia [On the Rule of Law: History, Politics, Theory]*. (A. Ishchenko, Transl.). Kyiv: VD «KMA» (208 p.) [in Ukrainian].
11. The Evolution of Trust by Nicky Case. (2017). *ncase.me*. Retrieved from <http://ncase.me/trust/> (viewed 15.08.2019) [in English].